

Történeti strukturális örökségek rekonstrukciói

HORVÁTH Zita– RADA János (szerk.):
Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére.
Miskolci Egyetemi Kiadó, 2017

KOVÁCS I. Gábor

Reconstructions of structural historical heritages

HORVÁTH, Zita–RADA, János (ed),
Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére
[Social History Studies in memory of Zoltán Tóth],
Miskolci Egyetemi Kiadó [Miskolc University Press], 2017

A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete professzorának, Tóth Zoltánnak a halála után három hónappal, 2015 júniusában körlevélben szólította meg munkatársait, Tóth Zoltán egykori kollégáit, barátait, tanítványait, egész kicsiny társadalomtörténész szakmánkat. Méltó és szép elgondolás volt, hogy tudományos konferenciával emlékezzünk az intézmény lehullt fényes csillagára, sokunknak tanítójára, mesterére. Néhány hónappal később, novemberben létre is jött a konferencia, ahol jó volt megtapasztalni, átélni, hogy a Miskolci Egyetem történészközössége milyen szeretettel, megbecsüléssel emlékezik az elhunyt kollégára. Köszönet ezért a reményt is adó élményért a miskolciaknak, s kiváltképpen a konferencia szervezőjének, Horváth Zita rektorhelyettes asszonynak.

A konferenciának a tudós előadások mellett megható, emelkedett pillanatai is voltak a személyes emlékek megidézésével. Most pedig már kezünkbe vehetjük a Miskolci Egyetemi Kiadó jóvoltából HORVÁTH ZITA és RADA JÁNOS szerkesztésében azt a kötetet is, amely a konferencia előadásait tartalmazza. A 347 oldalas puhafedelű csinos könyv címlapját Tóth Zoltán huszoneves korában készített lánómetszete díszíti. A fülszövegek célszerűen összefoglalva ismertetik Tóth Zoltán szakmai pályafutását. A belső címlap után Zoli színes fényképe következik: meleg tekintet, erőt adó mosoly, zöld baszk sapkában, hátizsákkal, menetkészben. Talán a parancsnoksága alatt rendre megtartott március 15-iki pilisi túrák egyikén készítette CZOCH GÁBOR kollega. Bár a szíve fölötti kokárda éppen nem látható.

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK TÓTH ZOLTÁN EMLÉKÉRE

SZERKESZTETTE: HORVÁTH ZITA ÉS RADA JÁNOS

MISKOLCI EGYETEMI KIADÓ • 2017

TARTALOM

Gászbeszéd (elhangzott 2015. április 7-én, Tóth Zoltán történész temetésén)	9
<i>Horváth Gergely Krisztián</i> : A „torlódott szerkezettől” a „zsilipelésig”: Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében	13
<i>Mate Eichenseher</i> : Az áram és a társadalom: Egy kultúratudományi kísérlet	35
<i>Gyáni Gábor</i> : A család története és a történészek	51
<i>Faragó Tamás</i> : Kísérlet a Kárpát-medence 18. század végi felekezeti szerkezetének új rekonstrukciójára	58
<i>Tóth Árpád</i> : A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: Nemes és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban	83
<i>Gyulai Éva</i> : Egy új foglalkozás a 18. században: a „tiszttorvos”: Borsod vármegye főorvosai (175–1850): Trangus Illés, Domby Sámuel, Benkő Sámuel, Szathmári József, Katona Mihály	95
<i>Watanabe Akiko</i> : Társadalmi határvonalak átlépői és átléptetői: Az áttérési válás módszerének intézményesülése az unitárius egyházban	114
<i>Rada János</i> : Identitáselemek és identitásproblémák egy katolikus pap naplójában a dualizmus idején	128
<i>Csanády András</i> : Szekszárd iparosítása	149
<i>Czoch Gábor</i> : Nemzetfelfogások a városi kérdés reformkori vitáiban	168
<i>Halmos Károly</i> : A csődök társadalma	177
<i>Tóth Ágnes</i> : Profán tízparancsolat, Kalifornia, 1849	186
<i>Csiki Tamás</i> : Egy nemzetközi hírű kalandor Borsod vármegyéből: Berzeviczy György emlékiratai	204
<i>Ö. Kovács József</i> : Egy borsodi dacos ember 1945. évi birtoktörténetéről	215
<i>Filep Antal</i> : Az építőkulturánk „középmagyar” típusa: A hagyományos népi vagy közkultúra regionális sajátosságainak történeti háttere	225
<i>Kövér György</i> : Szerkezet és szellem a <i>Magyar Művelődéstörténetben</i>	247
<i>Deák Ágnes</i> : „...Mindenkor mindent nemzetiség kérdésévé tesznek”: Helyhatósági választások etnikai, felekezeti és nemzetiségi választó vonalak erőterében (1867)	273
<i>Vörös Boldizsár</i> : „Új, boldogabb korszak következik reánk”: Utópisztikus jövő-elképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban	293
<i>Árpád Klímó</i> : The Victims of Mass Violence and the End of the Communist Regime in Hungary	304
<i>Juliane Brandt</i> : Konceptió és realitás: A (Buda)Pesti Protestáns Árvaegylet által gondozott gyermekek későbbi útjai (1859–1914)	329
Tóth Zoltán publikációs listája	343

A tanulmányokat első írásként GYULAI ÉVÁNAK a temetésen elhangzott gyászbeszéde, illetve zárásként TÓTH ZOLTÁN évrendbe szedett publikációs listája keretezi. A közbeeső dolgozatok számbavétele előtt szükséges felidézni, hogy a konferenciára invitáló felhívásban ezt olvashattuk: „olyan előadásokat várunk, amelyek valamilyen formában (téma, korszak, módszer, stb.) kapcsolódnak Tóth Zoltán történelmi munkásságához.” A tanulmányok lényegében talán mind meg is felelnek ennek a tágas elvárásnak, de a kapcsolódás módjában és mélységében természetesen erőst különböznek. A kitűzött célok nagyságában is jelentős eltérések vannak, s így az esetleg hasonlóan kerekded kidolgozottság ellenére az írások terjedelme is változatos, a 7-8 oldaltól a 25-26 oldalig. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy az a méltányos, ha ebben a szolid ismertetésben hosszabban vagy rövidebben, de mindegyik írásról, mind a húszról szólok a kötet sorrendjében haladva. Figyelemfelhívó és kedvcsináló referálásomban tartózkodok az élesebb kritikai megfogalmazásoktól.

Az első tanulmányt a hűségese tanítvány, HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN írta, aki még szociológus hallgatóként akkor szegődött a mester mellé, amikor Tóth Zoltán az 1990-es évek középső éveiben minden félévben tartott társadalomtörténelmi szemináriumokat nálunk, az ELTE Szociológiai Intézetében az akkor fundált Történelmi Szociológiai Tanszéken. Egyébként Horváth kollega rendezte sajtó alá odaadó munkával és nagy gondossággal TÓTH ZOLTÁN akadémiai doktori disszertációját is. A könyv *Társadalom fogalmak az osztrák és a magyar társadalomstatistikában* címmel¹ posztumusz a konferencia időpontjára jelent meg a Balassi Kiadónál. A fundamentális művet a miskolci konferencia zárásként, koronájaként Horváth Gergely Krisztián mutatta be. Visszatérve kötetünk első tanulmányához, amelynek címe: *Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében (13–34)*², tehát ebben Horváth Gergely nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy megtalálja és azonosítsa a Tóth Zoltán látszólagos témaváltásai mögött felsejlő állandó érdeklődést, és rekonstruálja kutatói életpályájának vezérfonalát. A rekonstrukció Zoli legelső publikációjával indul: *A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció*.³ Ezt 1970. szeptember 5-én adta elő 27 évesen a Fiala kutatók első debreceni konferenciáján (zárójelben jegyzem meg, hogy itt friss diplomásként én is szem- és fültanú voltam, Gyáni és Kövér tanár urak pedig alig harmadéves hallgatóként már elő is adtak). A rekonstrukció innen az utolsó befejezett műig ível: *Zsilipelés a középosztályba. Egy 1937 nyarán Temesváron készült kottakatalógus sűrű leírása*.⁴ Ezt 70 évesen, már a betegséggel küzdve, történész apja emlékét is ápolva készítette Zoli, s a *Korall társadalomtörténelmi folyóiratban* jelent meg, ahol a kezdetektől a tanácsadó testület tagja volt.

Az első tudományos dolgozattól az utolsóig ívelő, több, mint négy évtizedes pálya egészét áttekintve állapítja meg Horváth Gergely Krisztián: hogy az életmű egységes egész. A „kezdetektől meg-lévő vezérfonál: a struktúraalkotó történelmi rétegek elkülönítésének, ezen belül pedig a makroszinten zajló folyamatok mikroszinten történő tettenérésének igénye.” (Itt történelmi rétegen nem embercsoportokat, hanem komplex jelenség-együtteseket kell érteni. 13.) Tóth Zoltán mindig a hosszútávon ható strukturális örökség, normaörökség erejét demonstrálta eltérő léptékű kutatásokban. Ezért írta mottóként az egyik csúcspontnak tekinthető dolgozata, *A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”*⁵ elé a Hajnal-idézetet: „Minden kultúrfejlődésnek olyan az osztálytársadalma, amilyen volt a rendisége. Az üzem nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét és elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.” A megtalált vezérfonalra felfűzhető Tóth Zoltán összes dolgozata, s ezek kulcsfogalmai: a rendi norma, a normaörökség, az egyházrendi státusz, a felekezeti etnikus tömbök, a felekezeti etnikumok, a rendi határ, a rendi határ átlépése, az átlépés módzatai, a mobilitás változatai, az asszimiláció és az integráció lehetőségei, a társadalomról való gondolkodás és az osztályozás történelmi erővonalai, a társadalomszervezeti műveltség és örökség.

¹ TÓTH Z. 2015

² A továbbiakban az ismertetett kötetre vonatkozó hivatkozások oldalszámát a folyó szövegben zárójelben jelezzük.

³ TÓTH Z. 1971

⁴ TÓTH Z. 2013

⁵ TÓTH Z. 1991. 75.

Csak példaképpen említjük, hogy ebbe a gondolatrendszerbe milyen jól illeszkedett Zoli egyik kedvenc témájának, a kockaháznak az az értelmezése is, hogy a kockaházépítés tömegdivatja az 1950-es '60-as években a rendi határ átlépésének utolsó nagy kísérlete volt, a parasztságtól távolodó, azt tagadó, kispolgárisodó rétegorientáció jelképe, amely a földtől való kényszerű megfosztás után a kispolgári vagyonszerkezetre jellemző módon a felhalmozás központi elemévé lépett elő.

Horváth kollega a mester történetírásának a következő módszertani jellemzőit emelte ki: időbeli komplexitás, alulról építkező mikrostrukturális megközelítés, úttörő forráshasználat, a személyi szintű, mikroszintű források összekapcsolása, az esettanulmányokat követő modellalkotás, majd szintézis. A meggyőző rekonstrukció részeként Horváth Gergely Krisztián magyarázó ábrákat is szerkesztett, s jóllehet Zoli soha nem vizualizálta magas absztrakcióit, s az ábrák valóban merevebbek a finom eredeti elemzéseknél, pedagógiaileg mégis célszerűen teszik megragadhatóvá a néha enigmatikus megsejtések fő szerkezeti elemeit. Messzemenően egyet tudunk érteni a dolgozat végkövetkeztetésével, miszerint Tóth Zoltán egész munkásságát meghatározta, hogy a történeti strukturális örökség mikroszintű feltárásának lehetőségeit és módjait kereste, s a „rendi norma néven kikristályosodott koncepciója olyan univerzális modell, amely területtől, kultúrától és léptéktől függetlenül adaptálható a modern világban továbbélő múltbeli struktúrák rekonstruálásához”. (32.) Kicsit hosszabban foglalkoztunk kötetünk első tanulmányával, de értelemszerűen ez kapcsolódik legközvetlenebbül Tóth Zoltán munkásságához. Így bizonyos mértékig vezérfonalat is kaptunk annak megítélésére, hogy a további dolgozatok milyen módon és milyen mélységben kötődtek ehhez az életműhöz.

Kötetünk második tanulmányának címe: *Az áram és a társadalom: egy kultúratudományi kísérlet.* (35-47) Szerzője MATE EICHEINSEHER, Zoli Németországban élő antropológus fia. Klein Judit fordította magyarra a nagyon érdekes dolgozatot, amely először röviden áttekinti az elektromos áram technikatörténeti, szociológiai és kultúratudományi irodalmát, majd elemzi ennek az új technológiának a mindennapi kultúrába való integrációját. Legrészletesebben taglalja az elektromos világítás fokozatos demokratizálódását, bevonulását a mindennapokba a 20. század elejétől, amikor az elektromos fény státuszszimbólummá, a haladás és a modernitás szimbólumává vált, máig, amikor az elektromos áram integrációja még messze nem zárult le.

GYÁNI GÁBOR *A család története és a történészek* (51–57) címmel megjelent írásának kiindulópontja, hogy Tóth Zoltán egyik első, 1971-es írása, majd egy 1976-os előadása mutatja fokozott érdeklődését a család történeti múltja iránt. Ezek után Philipp Aries 1960-ban megjelent könyvével indítva – amely úgymond szakított a család addig mérvadó ahistorikus szociológiai és antropológiai képzetével – bemutatja, hogy a nemzetközi irodalomban milyen új megközelítések, irányzatok születtek azóta. Három fő kutatási területet említ meg: 1. a családi háztartásszerkezet történeti vizsgálatát; 2. a családi funkciók és szerepkörök időbeli változásával foglalkozó társadalomtörténeti családkutatást és 3. a család pszichotörténeti és mentalitástörténeti vizsgálatát. Tóth Zoltán ezek közül az első irányzathoz kapcsolódott itt említett két írással: 1. *A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszerkezete,*⁶ illetve 2. *A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón.*⁷ Szekszárd monográfiájában hivatkozik is az ennek a területnek irányt adó Peter Laslett két fontos művére. Tóth Zoltán egyébként itt és több tanulmányában innovatív módon tovább is lépett, amennyiben az árvaszéki iratok alapján a háztartás felhalmozása, az örökösszám s az utóbbit befolyásoló felekezeti segítségével a rendi határt átlépő vagy át nem lépő kistermelők mobilitási modelljeit igyekezett megalkotni. Mivel a három fő kutatási irány közül a történeti demográfiai, háztartásszerkezeti vizsgálatok nemzetközi irodalmáról Faragó Tamás alapos tájékoztatást adott a társadalomtörténeti kézikönyvben,⁸ ezért Gyáni Gábor a társadalomtörténeti és a pszichotörténeti irányban rejlő lehetőségeket mutatja be a nemzetközi irodalom megbízható ismeretében, s kritikusan tovább is gondolja azokat a megszokott intellektuális leleményességgel. Bizonyára akadna, aki disputálna vele végkövetkeztetései kapcsán, mindenesetre a felvetett szempontok meggazdagíthatják a magyar történeti családkutatást.

⁶ TÓTH Z. 1971b

⁷ TÓTH Z. 1980

⁸ FARAGÓ T. 2003. 312–329.

FARAGÓ TAMÁS a *Kísérlet a Kárpát-medence 18. század végi felekezeti szerkezetének új rekonstrukciójára* (58–82) című tanulmányában nagyszabású projektjének kutatási beszámolóját olvashatjuk. Témája eminens módon kapcsolódik Tóth Zoltán életművéhez, hiszen a történeti rétegek elkülönítésénél, mikroszinten történő tettenérésénél Zoli nagy jelentőséget tulajdonított az egyházrendi státusz-
nak, az értékválasztások felekezeti hátterének, a felekezeti szerepének a mobilitási és az asszimilációs folyamatokban, s a felekezeti etnikumok problémájának. Vizsgálatai ugyan mikroszintűek voltak, de azokban mégis volt jelentősége a nagyobb régiók felekezeti struktúrájának, a felekezeti etnikai tömbök elhelyezkedésének. Ezért is örömdetes, hogy Faragó kolléga nem csak azt tűzte ki célul, hogy megismerjük Magyarország teljes népességének 18. század végi felekezeti szerkezetét, hanem azt is, hogy ennek regionális tagozódását is pontosabban lássuk. A lehetséges források áttekintésével kezdi, s kiindulópontja, hogy a 18. század végi nagy állami és egyházi összeírások előtt nincsenek olyan adatbázisok, amelyek „a szubjektív megítélésnek kevesebb teret engedő, egzakt társadalomtudományi módszereket alkalmazó elemzések elvégzésére” alkalmasak lennének. Az 1770-es évek előtti időszak felekezeti vagy etnikai megoszlására vonatkozó kombinációknak tehát semmiféle valós statisztikai alapja nincs.⁹

A 18. század végi állapotok rekonstruálása viszont olyan időbeli csomópontot képezhetne, amely kiindulópontja lehetne nemcsak a továbbvezetésnek, hanem a visszafelé menő kutatásoknak is. Faragó Tamás ezt a csomópontot keresve megvizsgálta az 1785-87-es népszámlálás és a nem sokkal előtte és utána végzett állami népesség-összeírások adatállományát, illetve a kettő kombinálásával is dolgozó Thirring Lajos- és Wellmann Imre-féle megoldást, valamint Schwartner Márton adatbázisát, s arra az eredményre jutott, hogy különböző okokból, de végül is önmagában egyik sem eredményezheti a Magyar Királyság egészére vonatkozóan a felekezeti szerkezet megnyugtató rajzát. Faragó Tamás új megközelítéssel, az 1785-87-es népszámlálás általa korrigált keresztény tömbjét a felekezetek által készített egyházi névtárak adatainak segítségével bontja legalább megyei szinten felekezetekre. Közölt összeállításai szerint – a reformátusok kivételével – szétszórtan az összes felekezetek megyei adatai fennmaradtak az 1785-1792 közötti időszakra vonatkozóan az egykorú irodalomban valamint a levéltári anyagban. A reformátusok száma pedig egyszerű kivonással előállítható. Ennek a munkálatnak az előzetes adatait közli a tanulmány nagyobb régiók szerinti bontásban is (Alföld, Délvidék, Dunántúl, Keleti-, Nyugati-Felvidék stb.). A cikk azt ígéri, néhány régiót tovább is fog tagolni. Ehhez azt tesszük hozzá, hogy ha már a Dunántúl nyugati és keleti felét külön kezeli, majd akkor esetleg célszerű lenne ugyanezt tenni az Alföld esetében is. Egyébként jó reménységgel lehetünk, hogy a még hátralévő módszertani és egyéb problémák megoldása után megbízható, jól használható eredmény fog születni.

TÓTH ÁRPÁD kollégának, akinek munkálkodása a későrendi városok polgárságának, különösen Pozsonynak és az evangélikus felekezeti művelődésnek a világában teljesedik ki, mondhatni könnyű dolga volt olyan problémát hozni a konferenciára, amely szervesen kapcsolódik Tóth Zoltán életművéhez. Dolgozatának címe: *A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: Nemes- és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban.* (83–94) Derekas munkával dolgozta fel az evangélikus egyház intézményhálózata meghatározó felsőfokú tanintézetének 1747 és 1780 közötti teljes névanyagát és az időszak első és utolsó négy évének a diákokra vonatkozó teljes beiratkozási anyagát. A 11 ezer beiratkozás 4500 diákot jelentett, s ebből származás szerint 8 társadalmi csoportot lehetett azonosítani. A 8 csoport bemutatása azt bizonyítja, hogy ez az iskola az evangélikus műveltséget, az evangélikus egyházrendi szervezeti műveltséget is közvetítette, de ugyanakkor társadalmi integrációs és a mobilitást elősegítő intézmény is volt. Olyan intézmény, amely a rendi határ átlépésének új, érdemelvű, a képzésen és az iskolai tehetségen alapuló módozatát szolgálta.

---

⁹ Tehát elveti saját korábbi kísérletét is, amelynél egy bizonytalan eredetű 1722-es adatsorból kiindulva a 18. század elejétől próbálta meg kimutatni a Dunántúl felekezeti szerkezetének, demográfiai viszonyainak alakulását. FARAGÓ T. 2008.

Nagyon érdekes, összetett, sok történeti rétegből összeszövődő foglalkozás születését emelte ki GYULAI ÉVA a későrendi korszakból, kapcsolódva Tóth Zoltán társadalmi status és foglalkozás problematikájához. Írásának címe: *Egy új foglalkozás a 18. században: a „tisztiorvos” – Borsod vármegye főorvosai (1750–1850)*. (95–113) Bemutatja, hogy a felvilágosult abszolutista kormányzat korábbi elemekre építve milyen új feladatokra s milyen új előírt feltételekkel hozta létre ezt a státuszt. Majd tüzetesen bemutatja azt az öt orvost, akik a 100 év alatt betöltötték ezt a pozíciót. Az egyetemi doktori diploma feltételével a *meritas professionis*, a szakértelem tekintélyével születik a foglalkozás, de a tevékenységi kör összetett: vannak benne régi mesterségi elemek, polgári vállalkozási hagyományok, a gyógyítás ősi és új szabad értelmiségi tevékenysége, de mint közhivatalnoknak a megye általános egészségi állapotának a megőrzésével kapcsolatban közigazgatási feladatai vannak, sőt elvárt a tudományos tevékenység is. A vármegye hivatalnok, de a megbízó a központi hatalmat képviselő főispán. Tekintélyüket a szakértelem és a hivatal adja, de egy kivételével mind nemesek is. Egyházrendileg mind protestánsok, de a 18. században még külföldön doktoráltak, illetve egyikük katolizált, hogy elnyerhesse hivatalát. A tisztiorvosi status összetevőinek heterogenitását egyaránt magyarázza a rendi világ pluralitása és az új formák keresése.

WATANABE AKIKO dolgozata, *Társadalmi határvonalak átlépői és átléptetői: az áttéréses válás módszerének intézményesülése az unitárius egyházban*, (114–127) arra érdekes példa, hogy a jogi rendiség megszűnése után az 1894-95-i egyházpolitikai törvényekig milyen sajátos egyházrendi problémák keletkeztek, s az áttéréses válás milyen mozgásteret nyitott a rendiség végpontján bevett felekezetté nyilvánított unitárius egyház Erdélyen kívüli megjelenítésére.

RADA JÁNOS, aki a kötetnek is egyik szerkesztője, egy terjedelmes naplót dolgozott fel, *„Identitás- és identitásproblémák egy katolikus pap naplójában a dualizmus idején”* (128–148) című tanulmányában. A több ezer oldalas igen ritka papi naplót tehát a naplóíró identitásproblémáinak tükröként vizsgálta. Az alacsony sorból való származását meghatározó tényezőként vállaló, a társadalom rendies hierarchiái ellen lázadó, plebejusi önreprezentációjú szerző, Kuti Márton 1874-ben, 42 évesen kezdte írni a naplót, akkor, amikor az 1867 utáni pátozzsal emlegetett autonómia-harc, amelyben a liberális katolikus autonómia-mozgalom oldalán nagy aktivitással vett részt, végképpen kudarccal végződött. A csalódás után, a csalhatatlanság dogmája miatt is elhidegülve a katolikus egyháztól, identitását a naplóban az ultramontán egyházzal szemben, a 18. századi francia felvilágosodás deizmusa, józanész-vallása, észmorálja szerint határozta meg. Rada kolléga azt is kitűnően megragadja, hogy a kanonokságig még igen, de a püspökségig már el nem jutó, ambiciózus Kuti klasszikus szabadelvű liberális identitása miként kerül válságba a századforduló után.

A következő tanulmányt CSANÁDY ANDRÁS írta *Szekszárd iparosítása* (149–167) címmel. Tóth Zoltán immár klasszikusnak számító szekszárdi társadalomtörténeti monográfiájának bevezető sorai-ból s az első lábjegyzetből is emlékezhetnénk rá, hogy a szekszárdi kutatás jelenorientált szociológiai felvételként indult.¹⁰ A kutatást egykor vezető Csanády András írásából most egészen pontosan meg tudhatjuk, hogy az új gazdasági mechanizmus kontextusában, az MTA Filozófiai Intézete Tudományos Technikai Forradalom titkársága gondozásában indult a magyarországi városiasodás történelmi mechanizmusát is vizsgáló projekt, hogy úgymond, megértsék, mi az, ami hiányzik társadalmunk szerkezetéből, népünk történelmi alkatából ahhoz, hogy gyorsított iparosításunk elvezethessen a felzárkózáshoz. Filep Antal javaslatára választották ki célszerű vizsgálati terepnek Szekszárdot. Ennek a kutatásnak a keretében ült be Zoli a szekszárdi levéltárba, hogy az árvaszéki hagyatéki leltárakból az egykori háztartási szerkezeteket kutassa. Csanády András az eredeti nyomvonalon haladva a 19. század végétől az 1960-as évekig elemzi aprólékos gondnal, precíz statisztikai táblákat szerkesztve és elemezve Szekszárd iparosításának nehézségeit.

---

¹⁰ TÓTH Z. 1989. 7.

CZOCH GÁBORNAK, a reformkori magyarországi városok története avatott kutatójának *Nemzet-felfogások a városi kérdés reformkori vitáiban* (168-176) című írása egy igazi *tóthzolis* problematikát hoz elénk. Ugyanis a szabad királyi városok illetve általában a városok országgyűlési jogállásának, képviselőinek a kérdéséről vitázva, az érdekelletéteket megjelenítő politikai érvrendszerekben, a politikai közösségre vonatkozó eszmék igen különböző történeti rétegei ütköztek. A nemesi liberális ellenzék a dinamikus elöretető új, etnikai-nyelvi alapú nacionalizmus érveit használta. A zömében német ajkú szabad királyi városok képviselői a területi kötődésre épülő honszeretet fogalmával, a 17. századtól keltezhető *hungarus*-tudattal érveltek, illetve a középkori *natio hungarica*-konceptióval, amely szerint a *natio* a Szent Korona által jelképezett terület rendjeit, a politikai jogokkal rendelkezők privilegizált csoportjait jelöli.

HALMOS KÁROLY egy Klement Judittal közösen végzett, de még be nem fejezett kutatás célkitűzéseiről s első eredményeiről számol be. *A csődök társadalma* (177–185) című írásában. Azzal indít, hogy amiként Tóth Zoltán a rendi norma továbbélését kutatta, ők ahhoz hasonlóan a piac normáinak szociális lenyomatát keresik. A Pest Városi Törvényszék iratai között 1866-tól 1871-ig megmaradt csőd-iratok anyagának módszeres gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti kiaknázására törekednek. Kiindulásként megtudhatjuk, hogy az első csődtörvény 1840-ben még a rendiség viszonyai között, de már az üzletszerűség és a kereskedelem eszméje jegyében született, az úri viselkedést elszakította a nemesi jogállástól, s az antik polgár mintájához kötötte. Sajnos az eredmények részletesebb taglalására most nincs lehetőségünk, de azt leszögezhetjük, hogy a továbbiakban sok újat tudhatunk meg a váltó intézményéről, a leszámoló bank működéséről, a csődökben érintett pestiek világáról, az ügyvédi hivatás formálódásáról, s mindenekeelőtt az újfajta világot teremtő újfajta jogról.

TÓTH ÁGNES szegedi történész, Zoltán testvére *Profán tízparancsolat, Kalifornia 1849* (186–203) című írása másik földrészre visz minket olyan időpontban, amikor az aranyláz több irányból vonzotta oda a bevándorlók különböző kultúrájú és mentalitású sokszínű tömegét. A politikai interregnum idején a migrációs-beilleszkedési problémák helyi megoldására az eltérő mentalitásvilágok közelíthető elemeire alapozva születtek az önszabályozás különböző formái. Ilyen változat volt a nyomtatásban terjesztett *Bányász Tízparancsolat* is. Ennek pontjait sorra véve kortárs naplók, emlékiratok alapján ad Tóth Ágnes meglevenítő életmód- és mentalitástörténeti keresztmetszetet erről a különös, forrongó, de egyensúlyt kereső világról

CSIKI TAMÁS kolléga az 1867-ben Szendrőládon született Berzeviczy György 1936-ban megjelent emlékiratai alapján mutatja be a nemzetközi hírű kalandorrá avanzsált emlékiratíró életét. (204–213) A Gombos Györgyként született, majd egy válás után a 6000 holdas Berzeviczy Irnák által adoptált, nagyvilági életet élő főhős mulatozásaival, lóverseny, kártya és kaszinói játékszenvedélyével a 6000 holdon kívül felesége 4000 holdas hozományának is nyakára hágott. Sajátos fogyasztó, életélvező életstílusának, életformájának helyszínei Budapesttől és Bécstől kezdve, Velence és Nizza, Párizs, Genf és Kairó stb., míg a nagyszabású kártyacsalások utáni börtönből szabadulva végül vagyontalanul Dunapentelén telepedett le.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF írása a jelek szerint egy készülő nagyobb vállalkozás, a lepezett kommunista diktatúra vidéki társadalmi gyakorlatával foglalkozó mű egyik esettanulmánya lehet. *Az Egy borsodi dacos ember 1945 évi birtoktörténetéről* (215–224) című tanulmány mikrotörténeti nézőpontból egy Finke községbeli, alap nélkül népellenesnek nyilvánított tulajdonos birtokának, mintagazdaságának 1945-ös törvénytelen szétosztását, házának önkényes elfoglalását, kifosztását mutatja be a gazdag iratanyag alapján, amely a jogvégzett dacos ember újabb és újabb fellebbezései folytán keletkezett, a Megyei és az Országos Földbirtokrendező Tanácsnál. A teljesebb megyei forrásanyagra hivatkozva a szerző az egyediségen messze túlmutató, a földosztáshoz kapcsolódó hatalomtechnikai összefüggéseket, önkényes földelkobzási és földosztási gyakorlatot tételez. Az 1945. évi földosztás társadalmi gyakorlatának átfogó, új vizsgálatát javasolja. Feltevése szerint ugyanis a „földreformnak” beállított radikális eljárás elsősorban egy hatalomtechnikai eszköz volt, s a földelkobzások, földosztások következményei messze túlléptek az agrártörténet keretein.

FILEP ANTAL néprajzkutató, történeti etnográfus Tóth Zoltán egyik kedvelt témájához, a kockaházhoz mint a lakóházépítés egyik nagy paradigmaváltásához kapcsolódik. Nagy távlatú, s ugyanakkor finoman adatolt cikkének címe: *Építőkulturánk „középmagyar” típusa: A hagyományos népi vagy köz-kultúra regionális sajátosságainak történeti háttere.* (225–246) A tanulmány úgy mutatja be a politikai erővel kikényszerített kollektivizálást követő paradigmaváltásig általános népi/köz-kulturális lakóháztípust, hogy egyúttal izgalmas kutatástörténetet, s kis magyar tudománytörténetet is ad. Azt bizonyítja, hogy csak úgy volt megrajzolható a középmagyar háztípus több évszázados története, hogy a recens néprajzi megfigyelésekkel együtt a történeti forrásfeltárás, a régészet, az építészettörténet, művészet-történet és történeti nyelvészet eredményeit sikerült a szerves társadalomtörténeti folyamatba ágyazni. Arról a háztípusról van szó egyébként, amelyik az Árpád-korban az egész Kárpát-medencét jellemző belső fűtésű kemencés füstöház egybefüggő tömbjét megbontva a magyarok lakta központi területeken, a Duna és a Tisza völgyén a 15. század végén megjelenve a következő századokban itt általánossá vált. A külső fűtésű kályhás/kemencés tiszta levegőjű lakóház magja szoba és pitvar alap-egységet tartalmazott, amelyet kamrával vagy második szobával bővíthettek. A háztípus elterjedése a központi régiókban egybeesett a szabadabb menetelű jobbágyvilággal és a hazai mezővárosi fejlődés klasszikus területével, ahol a családi gazdaságok összetett üzemvitelű volt a jellemző. Itt terjedt el például az általánosabb sarlós aratásnál négyszer hatékonyabb kaszás aratás is. A 16. századtól kialakult népi/köz-kulturális építkezési formák a 19–20. századi családi gazdaságoknak, családi otthonoknak is megfelelő építészeti keretet adtak egészen a szocialista kollektivizálásig. Filep Antal végül tanulságképpen hangsúlyozza a multidiszciplinaritás, a társadalomtudományok együttműködésének fontosságát.

A KÖVÉR GYÖRGY kolléga műhelyéből kikerülő újabb tanulmányok ismét valami nagyobb vállalkozás körvonalait sejtetik. Ezt a vélelmet erősíti (az akadémiai székfoglalóval együtt) kötetünk leghoszszabb tanulmánya is: *Szerkezet és szellem a Magyar Művelődés-történetben.* (247–272) A belső készítésre, az alapokig leásó történeti számvetés igényére utalhat egy hajdani irányt kereső társadalomtörténeti körnek a felidézése a pálya elejéről, s a naplóbejegyzések tükröztetése arról az alkalomról, amikor ott Tóth Zoli referálásával Hajnal István történeti szociológiájáról gondolkodtak, s a látókörükbe került a második világháború első éveiben megjelent ötkötetes Domanovszky-féle művelődéstörténet is. Kövér György először ennek a nagy műnek historiográfiai recepcióját veszi szemügyre, leírva az értéktételeket és sztereotípiákat, amiket a magyar történetírás rakott erre a szintetizáló kísérletre, amelyik túl kívánt lépni a politikatörténet-centrikus tradíción. Majd a korabeli elsődleges recepció kulcsdarabjait, nevezetesen Hajnal István kötetenkénti recenzióit értelmezi. A különböző értelmezések után a Művelődéstörténet első kötetének előszava, s az MTA Kézirattárában található levelezések, kéziratok alapján igyekszik feltérképezni Domanovszky elméleti tájékozódását, rekonstruálni eredeti koncepcióját, felfogását a művelődéstörténetről. A szerkesztők és szerzők levelezése alapján sok további dilemmát, értékcollíziót villant fel. Anélkül, hogy bele tudnánk merülni a sűrűszövésszerű intellektuális építmény részletesebb taglalásába, jelezzük, hogy az értelmezéseken végighúzódik a Hóman–Szekfű Magyar történetével való összehasonlítás, az elméleti tájékozódás alapjainak keresése, a német vagy a francia történetírás hatásának kérdése, a pozitívizmus hagyománya kontra szellemtörténeti iskola, a művelődéstörténet új útjainak keresése, a célok és az eredmények szembesítése. Az utolsó alfejezetben a mai művelődéstörténet kérdései kapcsán olyan történetelméleti dilemmákat fogalmaz meg Kövér György, amelyek arra utalnak, hogy nemcsak Domanovszky Művelődéstörténetéről lesz itt szó, s nem is csak alapvető historiográfiai számvetésről, hanem mély alapozással a mai művelődéstörténetnek, a magyar történetírásnak az iránykereséséről is.

A következő dolgozat címe: „*Mindenkor mindent nemzetiség kérdésévé tesznek*”. *Helyhatósági választások etnikai, felekezeti és nemzetiségi választóvonalak erőterében (1867)*. (273–292) Szerzője DEÁK ÁGNES tanulmánya indításánál pontosan megjelöli Tóth Zoltán érdeklődésének azt az irányát, amelyhez ez az írás kapcsolódik. Ez a polgárosuló városi társadalom etnikai, felekezeti és nemzetiségi tagolódása egymást átmetsző választóvonalainak vizsgálata. Deák Ágnes három délvidéki szabad királyi város, Újvidék, Zombor és Versec esetében vizsgálja az 1867-es, s részben az 1861-es városi választásoknál a fenti három tényező bonyolult összjátékát. Mindhárom városban etnikailag döntően szerbek, németek és magyarok éltek, s e csoportokkal nem teljesen egybevágoan görögkeletiek és római katolikusok (kis részben reformátusok és zsidók is). 1848-ra visszamenően a problémát, az új konfliktusokat alapvetően az okozta, hogy míg korábban, a rendiség viszonyai között a szokásjogon alapuló partikuláris eljárási hagyományok a felekezetek között különféle mechanizmusokkal, hatalommegosztási technikákkal, a városi tisztségek felekezetek közötti megosztásával, a pozíciók rotálásával biztosították az egyensúlyt, addig az 1848-as áprilisi törvények ezt nem tették lehetővé, mert a törvény előtti egyenlőség rögzítésével kizárták az állampolgárok közötti felekezeti, nemzetiségi szempontok szerinti különbségtételt. A kibontakozó helyi, városi konfliktusok kezelésébe a központi hatalomnak is kellett kapcsolódnia, így a helytartótanácsi, illetve a belügyminisztériumi anyagban gazdag irategyüttesek keletkeztek, de nagyon informatívak a sajtó részletes híradásai is. Deák Ágnes mindezen források értő vallatásával, a jogszabályok és az elérhető statisztikák figyelembevételével, de leginkább az identifikációk finom fogalmi megkülönböztetésével és elemzésével mutatja ki, hogy míg 1861-ben jellemzőbbek a felekezeti csoportmegnevezésen alapuló platformok, addig 1867-ben már úgy próbálják a rendi világból örökölt privilégiumokat a polgári jogegyenlőség világába átmenteni, hogy modern nemzetiségi kollektív jogokká transzformálják. A másik oldalon pedig a magyar politikai nemzet fogalma formálódik, mint integráló tényező.

VÖRÖS BOLDIZSÁR kolléga a Tanácsköztársaság idején megjelent három utópisztikus jövőelképzelést mutatja be. (293–303) Az első egy politikai értekezés, amelyik először a *XX. Század* folyóirat 1919. január-februári számában jelent meg, majd önálló füzetben is Lukács György előszavával. A mű az eljövendő kommunista rendszer részletes ábrázolása. A második a *Néptanítók Lapja* mellékleteként megjelent írás, ami kötelezően tanítandó tananyag volt. Végül írtak egy utópisztikus államregényt is, amelyik 2020-ban játszódott, ezt folytatásokban hozta a *Néptanítók Lapja*. Az utópiák fokozatosan kialakuló, a korábbinál jobb világot jelenítettek meg, amelynek létrejöttéhez átmenetileg diktatúrára van szükség, de fontos szerepe lesz a gazdasági tényezőknél s kivált az iskolai nevelésnek-oktatásnak.

KLIMÓ ÁRPÁD, a washingtoni amerikai katolikus egyetemen tanító történész *A tömeges erőszak áldozatai és a kommunista rezsim vége Magyarországon* (304–328) című angol nyelvű dolgozatában arról ír, hogy Magyarországon azért lehetett békés az átmenet, mert addigra egyéni és társadalmi szinten is tematizálódott a 20. század tömeges erőszakáldozatainak az emléke: a holokauszt, a II. világháború katonáldozatairól s az utódállamok magyar kisebbségeiről is mint áldozati csoportról kezdtek beszélni. A legrámaibb azonban az 1945 utáni történések átértelmezése, a kommunizmus áldozatairól való beszédmód változása volt. A különböző áldozatcsoportok képviselői viszont 1989 után politikai versengésbe kezdtek, ami a politikai rendszer polarizációjához vezetett.

JULIANNE BRANDT müncheni egyetemi előadó *Koncepció és realitás: A (Buda)Pesti Protestáns Árvagygyelet által gondozott gyermekek későbbi útjai (1859–1914)* (329–342) címmel írt tanulmányt. Brocskó Lajos az Árvaházat évtizedekig vezető kiváló pedagógus 1874-es hivatalba lépésekor tűzte ki célul az árvák értelmi képzésének emelését, s hogy mindenkit arra a hivatásra vezetnek, amelyikhez a legtöbb tehetséget kapta. A szerző az árvaház éves jelentéseit és Brocskó sok egyedi esetet megeleveníítő emlékezését dolgozta fel. Jellemzően az árvaházi gyerekek egynegyede volt lelkész vagy tanító árvája, s az apák közel fele élt szellemi munkából. Ez nem reprodukálódott teljesen. A fiúk kétötöde szerzett magasabb iskolai képzést, 57 százalékuk pedig kereskedelmi vagy ipari pályát választott.

Végére érve a húsz cikk referálásának, azt mondhatjuk, hogy a szerzők döntő többsége érdemi módon kapcsolódott Tóth Zoltán munkásságához. Megerősödhetett az a meggyőződésünk, hogy Zoli sok tekintetben maradandó nyomot hagyott a magyar társadalomtörténet-írás arculatán, sokunk gondolkodásán. A kezünkben levő kötet ezért is méltó megemlékezés róla. Jó szívvel ajánljuk minden, a történelem iránt érdeklődő olvasónak.

Hivatkozott irodalom

- FARAGÓ Tamás 2003: Történeti demográfia. In: BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris, Budapest. 302–340.
- FARAGÓ Tamás 2008: Felekezeti és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája. In: CZOCH Gábor–HORVÁTH Gergely Krisztián–POZSGAI Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall, Budapest. 78–100.
- TÓTH Zoltán 1971a: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció = *Acta iuvenum Universitatis Debreceniensis Studium de Ludovico Kossuth Nominatae Studium* II. 95–99.
- TÓTH Zoltán 1971b: A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységsszerkezete = *Társadalomtudományi Közlemények* 1–2. 65–117.
- TÓTH Zoltán 1980: A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón = *Agrártörténeti Szemle* 3-4. 349-433
- TÓTH Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi ártétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai kiadó, Budapest
- TÓTH Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé = *Századvég* 2–3. 75–130.
- TÓTH Zoltán 2013: Zsilipelés a középosztályba. Egy 1937 nyarán Temesváron készült kottakatalógus sűrű leírása = *Korall* 51. 86-129
- TÓTH Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatistikában*. Balassi, Bp.

*Én úgy vagyok, hogy már százezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit százezer őszemlélet velem.
(József Attila: A Dunánál)*

Tóth Zoltán (1943–2015)